

В.Д.Старычонак

Спецыфіка сэнсавых структур вытворных лексічных адзінак

Характэрнай асаблівасцю вытворных слоў з'яўляецца неаўтаномнасць іх сэнсавага зместу, арыентацыя на семантыку ўтваральных адзінак, на што звяртаецца ўвага амаль у кожнай рабоце па словаўтварэнні. Утваральная аснова з'яўляецца семантычным і структурным цэнтрам вытворнага субстантыва, яго фундаментам. Залежнасць семантыкі вытворнай адзінкі ад іншых слоў і ў той жа час яе фармальна-і семантычная індывідуальнасць нараджае яркую асаблівасць вытворных найменняў – іх двойную рэферэнцыю: рэферэнцыю да аб'ектыўнай рэчаіснасці, тыповую для любых слоў наогул, і да моўнага рэчышча, характэрную для другасных найменняў [Кубрякова 1980, с. 90; Кубрякова 1981, с. 10].

У фарміраванні структуры вытворнага слова (акрамя яго матывавальнай часткі, выражанай утваральнай асновай) непасрэдна ўдзельнічаюць і афіксы (як правіла, суфіксы), якія мадыфікуюць значэнне ўтваральнай адзінкі, пры гэтым канкрэтызуючы і класіфікуючы яго. Афіксы назоўнікаў, валодаючы ў высокай ступені абатэльна-ўласцівасцямі, выконваюць дзве асноўныя функцыі: прадметна-класіфікацыйную і рэляцыйна-класіфікацыйную [Лопатин 1971, с. 277], г. зн. яны трансфармуюць слова ў пэўным лексіка-граматычным (катэгарыяльным) кірунку і адсылаюць яго да семантыкі ўтваральнай асновы [Салахов 1983, с. 100]. Ступень уплыву словаўтваральных афіксаў на семантыку вытворных адзінак залежыць ад выразнасці, дакладнасці сэнсавага зместу афіксаў, іх полісемантычнасці ці амалімічнасці, характару словаўтваральнай мадэлі наогул (яе прадуктыўнасці, рэгулярнасці), дзеяння нарматыўных фактараў і інш.

Утваральная аснова і афіксы з'яўляюцца абавязковымі (але не адзінымі) кампанентамі семантычнай структуры вытворных адзінак. У многіх выпадках іх семантыка вычэрпваецца гэтымі кампанентамі і дзеліцца без астачы. Чацей жа вытворнае слова (акрамя значэнняў афіксаў і асновы) змяшчае дадатковыя сэнсавыя кампаненты, ці прырашчэнні [Ермакова 1984, с. 6; Архипов 1984, с.10], якія не атрымліваюць фармальнага выражэння, а вылучаюцца ў выніку своеасаблівага «крэкінгу» семантычнай структуры вытворнага назоўніка. Семантычныя прырашчэнні з'яўляюцца адной з характэрных асаблівасцей вытворных адзінак, іх феноменам, які не адзначаецца ў граматыцы і нерэлевантны ў структуры простых слоў. Дарэчы, тут будзе слушным нагадаць выказванне Ф. дэ Сасюра аб тым, што значнасць знака (элемента) амаль ніколі не раўняецца суме значнасцей яго частак [Соссюр 1977, с. 164], а з'яўляецца сінтэзам семантычных элементаў, якія ўтвараюць якасна новую сэнсавую адзінку (яна нагадвае хімічнае злучэнне, якое не тоесна суме асобных яго інгрэдыентаў). На характар прырашчэнняў у вытворных адзінак упершыню звярнуў увагу А.Пяшкоўскі. Пазней гэта асаблівасць атрымала далейшую распрацоўку ў многіх лінгвістычных даследаваннях [Земская 1973; Ермакова 1984; Кубрякова 1980, 1981;

Милославский 1975; Улуханов 1977 і інш.], і некаторыя з аўтараў сталі тарыфікаваць яе як семантычную ідыяматычнасць (фразеалагічнасць) [Морозова 1983, с. 15–20; Архипов 1984, с. 9–10; Ермакова 1984, с. 5–6].

Вытворныя полісеманты з неідыяматычнай семантыкай характарызуюцца простаі і выразнай структурай. У дэрыватаў жа з ідыяматычнай семантыкай, наадварот, назіраецца складанае і шматграннае ўзаемадзеянне іх сэнсавых элементаў, што абумоўлена неаднолькавай дынамікай развіцця асобных звенняў утваральнай і вытворнай адзінак, сінкрэтызмам і дыфузнасцю многіх іх форм.

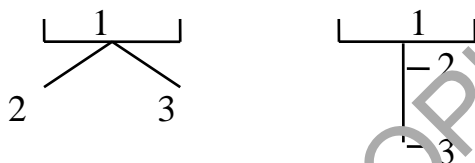
Характар полісемантычнасці вытворных адзінак у многім вызначаецца і іх граматычнай прыродай, марфемнай структурай, прыналежнасцю да пэўнай словаўтваральнай мадэлі ці тыпу, а таксама асаблівасцямі нацыянальнага бачання свету. Для вытворных субстантываў характэрна транспанаванне шырокага, абагульненага і аб'ёмнага зместу ўтваральных дзеясловаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў і іншых часцін мовы ў адпаведнасці з магчымасцямі адзінак іменнага класа. Паміж марфемнай і семантычнай структурамі слова ўзнікаюць дваіх рода адносіны. З аднаго боку, складанасць марфемнай структуры садзейнічае ўскладненню семантычнай структуры і, наадварот, выразная і дакладная марфемная структура перашкаджае ўтварэнню новых ЛСВ і робіць сэнсавую структуру больш простаі. З другога боку, у складанай марфемнай структуры афіксы прымаюць на сябе ролю канкрэтызатара шырокай семантыкі ўтваральнага слова, дзякуючы чаму вытворны назоўнік па сэнсавым аб'ёме становіцца больш простым, і, наадварот, адзінкі з больш простаі марфемнай структурай па прычыне адсутнасці такіх канкрэтызатараў маюць больш шырокую і ёмістую семантыку. Катэгарычным у гэтых адносінах з'яўляецца заява В.Ермаковай аб менш складанай семантычнай парадыгме у больш складаных словаўтваральных структурах і больш складанай семантычнай парадыгме ў нематываваных ці простых словах [Ермакова 1984, с. 74]. Такая заканамернасць, якую аўтар падвяла пад любыя граматычныя разрады слоў, у большай ступені характэрная для субстантываў, утвораных ад прыметнікаў і дзеясловаў, і ў меншай ступені – для субстантываў, утвораных ад назоўнікаў.

Ступень полісемантычнасці вытворных слоў у значнай меры залежыць ад монасемічнасці ці полісемічнасці зыходных адзінак. У выпадку монасемічнасці апошніх назіраецца больш цесная сувязь вытворнага слова з крыніцай дэрывацыі, якая вар'іруецца ў залежнасці ад значэнняў словаўтваральных афіксаў. Полісемічнасць утваральнай адзінкі стварае вялікія магчымасці для разнастайных мадыфікацый структуры вытворнага слова, якая можа складвацца як пад уплывам усіх значэнняў і адценняў матывавальнай адзінкі (і аказвацца мнагазначнай за кошт семантычнага багажу базавага слова [Начинкина 1973, с. 90], так і на аснове толькі аднаго ЛСВ (прамога або пераноснага) ці яго адцення. У большасці выпадкаў ЛСВ вытворнага назоўніка матывуюцца прамым (намінатыўным) значэннем утваральнага слова. Узнікненне ЛСВ на базе пераносных значэнняў – даволі складаны і шматразовы працэс, у большай ступені ўласцівы метафарычным

ЛСВ (метанімічныя ЛСВ, як правіла, не наследуюцца [Ермакова 1984, с. 82]). Пры ўзнікненні другасных ЛСВ на аснове метафарычных ЛСВ утваральных адзінак назіраецца паслабленне сэнсавай сувязі паміж зыходнай і другаснай намінацыямі ці наогул страта сэнсавай суаднесенасці. Гэта ж асаблівасць адзначаецца пры адначасовым дзеянні словаўтваральнага працэсу і метафарызацыі вытворнага слова [Тихонов 1967, с. 115]. Зацяжненне ці страта сэнсавай суаднесенасці ўтваральнай і вытворнай адзінак ускладняе характар дэрывацыйнага працэсу, што прыводзіць да ўтварэння амоніма ці інтэрдэпендэнцыі – немагчымасці высветліць, які ЛСВ з’яўляецца вытворным, а які – утваральным.

Розныя віды сэнсавай суаднесенасці ЛСВ можна прадэманстраваць у выглядзе некалькіх схем, паклаўшы ў аснову мадэлявання мінімальныя для полісемантаў **двухчленныя структуры** (павелічэнне колькаснага складу ЛСВ не выклікае істотных паправак квалітатыўнага характару ў схемы). У прыведзеных ніжэй схемах ЛСВ утваральнай адзінкі адзначаюцца гарызантальнай лініяй, а ЛСВ вытворнай адзінкі – вертыкальнай.

1. Усе ЛСВ вытворнага слова матывуюцца ўтваральнай монасемічнай адзінкай (гл. Схемы 1.11.1.1 і 1.11.1.2).

Схемы 1.11.1.1 і 1.11.1.2 – Характар суаднесенасці ЛСВ вытворнага слова з утваральнай монасемічнай адзінкай

2. Базавым для ўсіх ЛСВ вытворнага субстантыва з’яўляецца адзін з ЛСВ утваральнай адзінкі, як першасны, так і другасны (гл. Схемы 1.11.1.3 і 1.11.1.4).

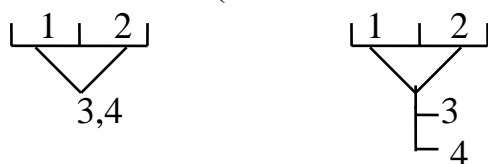
Схемы 1.11.1.3 і 1.11.1.4 – Характар суаднесенасці ЛСВ вытворнага слова з утваральнай полісемічнай адзінкай

3. Для першага ЛСВ вытворнага слова крыніцай матывацыі з’яўляецца адзін з ЛСВ (першасны ці другасны) утваральнай адзінкі. Астатнія ЛСВ субстантыва развіваюцца на аснове ўнутранага семантычнага супарадкавання (гл. Схемы 1.11.1.5 і 1.11.1.6).

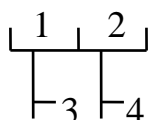
Схемы 1.11.1.5 і 1.11.1.6 – Характар суаднесенасці ЛСВ вытворнага слова з адным з ЛСВ утваральнай адзінкі

4. ЛСВ вытворнага субстантыва ўтвараюцца на базе ўсяго зместу ўтваральнага слова (гл. Схемы 1.11.1.7 і 1.11.1.8).

Схемы 1.11.1.7 і 1.11.1.8 – Характар суаднесенасці ЛСВ вытворнага слова з рознымі ЛСВ утваральнай адзінкі

5. На базе кожнага ЛСВ утваральнага слова развіваюцца асобныя ЛСВ вытворнага субстантыва (суадносіны іх у колькасным плане прама прапарцыянальныя). Многазначнасць субстантыва ў гэтым выпадку развіваецца пераважна за кошт семантычнай ёмістасці зьходнай адзінкі (гл. Схемы 1.11.1.9 і 1.11.1.10).

Схемы 1.11.1.9 і 1.11.1.10 – Характар суаднесенасці розных ЛСВ вытворнага слова з рознымі ЛСВ утваральнай адзінкі

Аб разнавіднасцях узаемадзеяння ЛСВ вытворнай і ўтваральнай адзінак, характары іх сэнсавай супадпарадкаванасці, апасродкаванасці могуць сведчыць наступныя прыклады: *літар. чорны* 1) ‘самы цёмны’; 2) ‘змрочны, цёмны, неасветлены’; 3) ‘брудны, запэцканы’; 4) ‘цяжкі, змрочны, беспрасветны’; 5) ‘смуглы, чарнявы, цёмнавалосы’; 6) ‘які пасмуглеў ад сонца’; 7) ‘нізкі, кабарны, подлы’ → *чарната (чарнота)* 1) *літар.* ‘чорны, цёмны колер чаго небудзь’; 2) *літар.* ‘змрок, цемра’; 3) *літар.* ‘бруд, грязь на чым-небудзь’; 4) *літар.* ‘бязрадаснасць, змрочнасць, беспрасветнасць’; 5) *тур.* ‘смуглы, цёмнаскуры чалавек’ (*ТС*), *астр. чарноце* 1) ‘загарэлы чалавек’; 2) ‘злы чалавек’ (*Сцяшк., II*). Сэнсавая суаднесенасць ЛСВ гэтых полісемантаў дэманструецца ў выглядзе схемы 1.11.1.11.

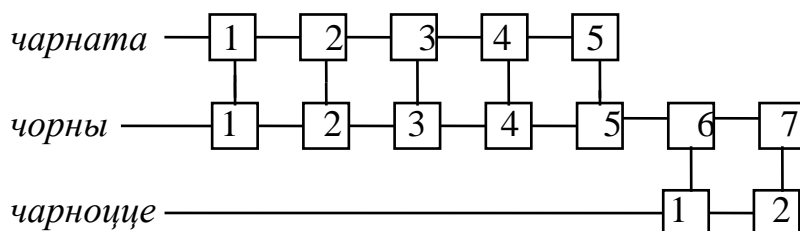

Схема 1.11.1.11 – Сэнсавая суаднесенасць ЛСВ полісемантаў *чорны, чарната, чарноце*

ЛСВ бязафікснага субстантыва *зелень* таксама суадносяцца з рознымі значэннямі прыметніка *зялёны*, параўн.: *літар. зялёны* 1) ‘утвораны зялёнай расліннасцю’; 2) ‘які складаецца са свежай зелённі’; 3) ‘адзін з колераў

сонечнага спектра'; 4) 'юны, нясталы, нявопытны з прычыны маладосці' → *літар. зелень* 1) 'зялёная расліннасць, зеляніна'; 2) 'некаторыя віды гародніны і траў, якія скарыстоўваюцца ў ежу'; 3) 'зялёны колер, афарбоўка'; 4) 'зялёны налёт'; 5) 'зялёная фарба'; 6) 'нясталы, маладасведчаны чалавек'. Схематычна структуры гэтых полісемантаў могуць быць выражаны наступным чынам (гл. Схему 1.11.1.12).

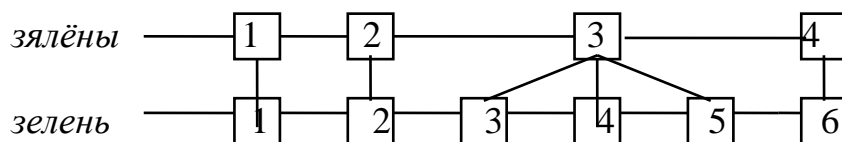

Схема 1.11.1.12 – Сэнсавая суаднесенасць ЛСВ полісемантаў *зялёны, зелень*

У асобных выпадках назіраецца абсалютнае супадзенне аднаго з ЛСВ (звычайна першаснага) утваральнай і вытворнай адзінкаў. Такая тоеснасць ЛСВ з'яўляецца не вельмі распаўсюджанай, бо звычайна семантычнае дубліраванне ЛСВ суправаджаецца адрозненнямі эмацыянальна-стылістычнага і сацыяльна-канататыўнага характару, якія ствараюцца перш за ўсё словаўтваральнымі сродкамі. Такое своеасаблівае дубліраванне семантыкі зыходнай адзінкі ў вытворным полісеманце магчыма ў структурах, дзе астатнія ЛСВ (кожны па-свойму) узяваюць у сябе значэнні афіксаў і марфем, іх ідыяматычнасць, як бы пакідаючы ў цені «перанесены» (скапіраваны, дубліраваны) ЛСВ, які не падвяргаецца нават частковай трансфармацыі. Такі стан «перанесенага» ЛСВ ставіць яго ў ранг асноўнага ў вытворным субстантыве, на базе якога шляхам метафарычных і метанімічных пераасэнсаванняў (без выхаду ў крыніцу матывацыі) ствараецца адзіная, лаволь спаяная семантычная структура з іерархічным падпарадкаваннем ЛСВ. У схематычным плане такія структуры амаль не адрозніваюцца ад апасродкаваных, бо заснаваны на тым жа прынцыпе радыяльнай полісеміі. Напрыклад: *рэч., ветк., лоеў. балаціянка* 1) 'балота'; 2) 'грэбля, дарога праз балота'; 3) 'невялікі ўчастак сенакосу'; 4) 'балотны грыб' (*МСГ, ДСЛ*); *тур. гарлянка* 1) 'горла'; 2) 'гліняная пасудзіна з вузкім горлам'; 3) 'саламяная пасудзіна з вузкім горлам'; 4) 'расліна гарлянка'; 5) 'хвароба горла' (*ТС*); *маст., дзятл., шчуч., мядз. гумніска* 1) 'гумно'; 2) 'прыгуменне'; 3) 'месца, дзе стаяла гумно' (*СП; СГЦ; Сцяц., I*).

Структуры, калі вытворны полісемант дубліруе першасны ЛСВ зыходай адзінкі, часцей за ўсё назіраюцца сярод адыменных субстантываў. Напрыклад: *мёр. жыліна* 'жыла; кавалак лёскі' (*НСл.*), *мёр. бомбіна* 'бомба; варонка, якая атрымалася ад выбуху бомбы; цукерка ў форме шарыка' (*НСл.*), *кап. беразак* 'бярэза; бярэзнік' (*ЗНС*), *жытк. вічышчэ* 'віка; поле пасля ўборкі вікі' (*МСГ*), *мёр. жабіна* 'жаба; згустак сопляў' (*НСл.*), *касц., крыч., хоц. суножка* 'ножка стала; драўляны брусок, якім звязваюцца ножкі стала' (*Бяльк.*).

У некаторых выпадках суфіксальны дэрыват капіруе не адзін, а некалькі ЛСВ утваральнага назоўніка, параўн.: *літар. горла* 'храстковая

трубка; верхняя звужаная частка пасудзіны' → *гарляк* 1) *літар.* 'храстковая трубка'; 2) *літар.* 'кадык'; 3) *смарг., чэрв., бярэз.* 'стрававод'; 4) *літар.* 'верхняя звужаная частка пасудзіны'; 5) *лід.* 'збан'; 6) *іўеў.* 'ганчар' (*ЛАБНГ, I; Сцяшк., I; СП*), *літар.* **перад** 'пярэдняя частка чаго-небудзь; перэдняя палавіна калёс, саней і пад. ; частка абутку, што ахоплівае верх ступні' → **перадок** 1) *літар.* 'пярэдняя частка чаго-небудзь'; 2) *літар.* 'пярэдняя палавіна калёс, саней і пад. '; 3) *літар.* 'двухколка са снараднай скрыняй'; 4) *лун.* 'вяз у санях'; 5) *літар.* 'частка абутку, што ахоплівае верх ступні'; 6) *кар.* 'усход нагі' (*БДС; ЛАБНГ, II*).

Аднак часцей ЛСВ утваральнай адзінкі, дубліраванья (капіраванья) структурай вытворнага субстантыва, набываюць за кошт афіксаў пэўныя сацыяльна-характаралагічныя і канататыўныя адценні. Напрыклад, *чэрв. каніна* 'каняка; мяса каня' (*Шат.*), *лях. каніско* 'вялізны конь; бальшун' (*СП*), *мсцісл. бачына* 'узмацн. ад бок; мяса з боку тушы' (*Юрч., II*), *мсцісл. банішча* 'вялікая баня; месца, дзе стаяла баня' (*Юрч. I*).

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ